

(Публикувана в сп. “Българска реч”. Г. VII/2001. Кн. 3, с. 14-17)

Марияна Витанова

Следи от бройни системи, различни от десетичната

Числителните имена в славянските езици се обособяват като самостоятелна част на речта по-късно (Пашов 1964; Супрун 1988). В праславянски не съществува отделна категория числително име. Бройната система, която се налага е десетична. Основни са числата от 1 до 10, сто, хиляда, милион, милиард, а от тяхното комбиниране се образуват безкрайно много означения, сложни или съставни по форма, срв. 11 – единадесет (стб. *ѣдинъ на десатѣ*), 12- дванадесет (стб. *дъва на десатѣ*), ...20 – двадесет (стб. *дъва десати*), 21 (стб. *дъва десати и ѣдинъ*), ...30 – тридесет - (стб. *триѣ десатѣ*), ... 60 – шестдесет (стб. *шестъ десатъ*) и т.н. В диалектите на почти всички славянски езици обаче, както и в българските, са регистрирани отделни облици, които представляват изключения от наложеното десетично броене и ще бъдат разгледани в настоящата статия.

В старобългарските паметници се разграничават няколко групи числителни имена:

Бройни – *ѣдънъ //ѣдинъ, дъва* и т.н.

Редни – *пръвзи, възторзи, третзи* и т.н.

Събирателни (или колективни) – *обои, дъвои, трои* и т.н.

Дробни – *полъ, четвъртъ, третина, десатина* и т.н. (Увод 1986:106-107; Граматика 1991: 252-256; Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999:119 и др.).

Някои автори като Р. Златанова (Увод 1986: 106) обособяват още две групи – дистрибутивни и мултипликативни. Дистрибутивните според нея включват предложни съчетания от типа *по дъвъма, по тръмъ*. Към мултипликативните отнася наречията, образувани от свързване на числителни бройни с наставка - *-шьди* – *дъвашъди, тришьди* ... или с формите за множествено число на съществителното *кратъ* – *дъва кратъ, три кратъ*... и т.н.

Наследници на старобългарските съчетания с *краты* в съвременния български език са наречията *двукратно, трикратно*. Съчетанията от типа *два пъти, три пъти* са техни точни семантични съответници. В диалектите са регистрирани сложни наречия за кратност, образувани от съчетанията *два пъти, три пъти* и т.н. Например в поречкия говор, който е от

югозападен тип, се срещат *двапатиш*, *трипатиш*, *петпатиш* и др. (Видоески 1950: 42).

Старобългарските мултипликативни облици *дъвашъди*, *тришъди* са запазени като наречия за кратност *дважди*, *трижди* със съкратени форми *дваш*, *триш*. В рупските диалекти – Смолянско, Гоцеделчевско, Банско, се употребяват и наречия, образувани с числителните 4, 5, 6, 7, 8, срв. *четириш*//*чериш*, *петиш*, *шешиш*, *сед'емши*, *ос'емши* (Костова ; Мирчев 1936: 103; СБНУ XLVIII: 182).

От всичко казано дотук се вижда, че между числителните и наречията съществува известна близост. И двете граматични категории са възникнали по-късно и са свързани с другите части на речта. Между числителните и част от наречията съществува и семантична връзка. Числителните означават количество, брой на предмети или числения им ред в дадено множество (Граматика 1983: 179), а наречията показват количество, размер, степен, повторителност или интензивност на признака, присъщ на действие, на качество или предмет (Граматика 1983: 397).

В някои български говори са отбелязани бройни форми, образувани с участието на наречията *дваш*, *триш*, срв. *И им пуснь тристъ мери*, *тристъ мери ройну вину* и *триждес'ът баш ракийъ* (Медвен, Котленско); *С'акам ти с'акам Г'ург ино*, *дваш дванайсит хил'ади*, *триш тринайсит стуйни* (Бахтяр, Демирхисарско).

Във фолклорни материали, главно народни песни от различни части на българската езикова територия, се срещат облици, в чиито състав влиза наречието за кратност *триш* и числителното *девет*. Особеното при тях е, че отразяват бройна система, различна от десетичната, напр.¹:

Откъриш, Дено, тришдевет прачки

(Гуцал, Самоковско)

Той съ чул, прочел прис триждев'ът къдълъкъ,

Тъ му съ пратили триждев'ът желти бъклички

(Талашманлий, Каваклийско)

Г'а ж ти пусни триждевет капки

(Болградско)

Паднаха от Бога триждевет клинци

(Н. Геров. Речник на българския език. Т. V. P-IA) и др.

Обикновено тези бройни форми се употребяват със съществителни, изразяващи мярка за нещо – *лакът*, *педя*, срв.:

Дъ съ прувълиш Стуйёне,

Триждевит' пед'ъ у зим'ътъ

(Бяла Черква)

Дъ съ прувълиш, прудъниш

¹ Използвани са материали от архива за Български диалектен речник на Секцията за българска диалектология и лингвистична география при Института за български език.

Триждевет лахт 'ъ в зим 'ътъ
(Ловешко)

Изнесе сламка триждевет лахти
(Славотин, Монтанско) и др.

Най-често посочените облици се срещат с формата, но тук се наблюдава и постепенно лексикализиране и адвербиализиране на съчетанието, което придобива значение 'многократно':

Ънътема те триждевет пъти,
дето направи сайа к'уприйа
(Центр. Родопи)

Дава му та пива по три пати
Триждевет пати от грнѐто
(Брусен, Тетевенско)

Прѡклет да е триждевет пѐти
(Тетевенско)

Шибни ѡа, Дено, триждевет пати
(Гуцал, Самоковско)

Чи земи пръчка таненка
Чий а шибни триидевет пъта
(Болградско) и т.н.

В югозападните български диалекти е отбелязано числителното *тридевет*, образувано с обикновена бройна форма *три*, вместо с наречието *триш*:

(Гюргя самовила)
Ми прѐвела тридевет ѡзвори
И ѡднесла дѡлу в рамнѡ поле
(Папрадища, Велешко)
Мѡе бѐфме тридевет мѡмчин 'а
Ња чѡвафме гѡра Богдѡнова
(Дебърско)

В говора на преселниците от ксантийските села Еникѡй (Кръстополе) и Габрово, както и в гоцеделчевското Кочан са регистрирани интересни бройни форми, образувани с наречия за кратност *дваш*, *триш* и двадесетици (Костова, Витанова 1992), срв.:

с. Еникѡй (Кръстополе), Ксантийско – 60 – *триздвайсте//тръздвайсте*; 70 – *тръздвайсте и дѡсът'*; 80 – *чѡтерздвайсте*; 90 – *чѡтерздвайсте и дѡсът'*;

с. Габрово, Ксантийско – 40 – *двашдвайсте*; 50 – *двашдвайсте и десет*; 60 – *тришдвайсте*; 70 – *тришдвайсте и десет*; 80 – *четиришдвайсте*; 90 – *четиришдвайсте и десет*;

с. Кочан, Гоцеделчевско – 40 – *дваш дваиси*; 50 – *дваш дваиси и дес'ет*; 60 – *триш дваиси*; 80 – *четириш дваиси*; 100 – *петиш дваиси*; 120 – *шешиш дваиси*; 140 – *сед'емиш дваиси*; 160 – *ос'емиш дваиси*.

Пред XIX в. двадесетичната система в Еникьой и Габрово е била по-широко разгърната, за което свидетелства Д. В. Мавров в бр. 34 от 1892 г. на цариградския вестник “Новини”: “От 1 до 29 броят по обикновения ред, а нататък тъй: 20 и 10 = 30, 20 и 11 = 31, 20 и 12 = 32 и т.н. до 39, а след това *дваиш двадесет* = 40, *дваиш* 20 и 1 = 41, *дваиш* 20 и 2 = 42 и т.н. до 59, а после *триж* 20 = 60, *триж* 20 и 1 = 61, *триж* 20 и 2 = 62 до 79, а за 80 = *четириж двадесет*, 81 = *четириж* 20 и 1, 82 = *четириж* 20 и 2 и т.н. до 99, а вместо *петииш* 20 казват вече сто”.

Близо век по-късно П. Коруев дава следните обяснения за двадесетичното броене в Габрово: ”Този начин се употребявал предимно от жените, когато приготвят преждата за тъкане. Когато преброят 20 нишки – “жички”, на някоя връв или кърпа правят възел. Започват да да броят пак от 1 до 20, правят втори възел и т.н. Именно от този начин на броене на нишките произлязло и самото броене – *иднош дваисте*, *дваиш дваисте* и т.н.” (Коруев 1984: 200).

Днес двадесетичната система при числителните в Еникьой и Габрово е изчезнала напълно. През 1982 г. и най-възрастните информатори в Еникьой не употребяват тези облици, а само си спомнят, че така са броели родителите им (Витанова 1986). За с. Кочан сведенията са събирани през 1961 г. от Т. Костова и по-нови проучвания за сегашното състояние не са правени.

Броене, различно от десетичното, е познато още в древността (Граматака 1991: 252). Днес се открива в някои индоевропейски езици. Напр. в съвременния френски формите за количествените числителни от 80 до 99 отразяват двадесетична бройна система: 80 – *quatre-vingts*, 81 – *quatre-vingt(s)-un*, 90 – *quatre-vingt(s)-dix*, 91 – *quatre-vingt(s)-onze*, 92 – *quatre-vingt(s)-douze* и т.н. В албански език е отбелязана форма *dy zet* = две двадесет (БЕР I).

Сведения за двадесетична система в славянските езици съществуват за резиянския диалект на словенския език: 60 – *trikrat dveisti*, 70 – *trikrat dveisti anu deset*, 80 – *štrikrat dveisti* и т.н. (Увод 1986: 284-285). Формите пазят в състава си старобългарските мултипликативни съчетания *три кратъз*, *четыри кратъз*. Произходът на тези числителни се свързва с влияние на келтски субстрат или се обяснява с влияние на венецианската парична система, където 1 дукат е равен на 20 денария (Ramovš 1952:112).

В каринтийската диалектна група на словенския език числителните от 40 до 90 се образуват, като към броевите форми вместо *deset* се добавя *red* < * *reďь*, срв. 40 – *štiriredi* (книжовно *štirideset*), 50 – *petred* (книжовно *pétdeset*) и т.н. Подобни форми са регистрирани и в резиянския диалект. Явлението се определя като иновация (Увод 1986:345-346).

В съпоставителен план системата на славянските числителни имена е разгледана от А. Е. Супрун, който изнася данни за броене, различно от десетичното и в други славянски езици, напр. в диалекти на руски

(двадцать десять, трипять, тридевять) и белоруски (двадзевяць) (Супрун 1969:44-46). Съществуват сведения, че през XVIII в. в лужишки, полабски и кашубски са функционирали двадесетични бройни форми, но те се обясняват като чуждо езиково влияние, по-точно немско (Супрун 1969:44).

Трудно е да се определи със сигурност произходът на разгледаните примери за броене, различно от десетичното в българските диалекти. Една от възможностите е влиянието на тракийския субстрат, като се има предвид, че и в албански е отбелязана форма *dy zed*. По-вероятно е броенето с двадесетици и деветки да отразява просто едно по-старо състояние, когато съществуват различни бройни системи, една от които – десетичната, се разпространява и утвърждава като система на числителните в писмения език. Разгледаните числителни имена са реликт от една първична, по-опростена бройна система, присъща на хора, чието мислене е по-конкретно и предметно.

Л и т е р а т у р а

Б Е Р – Български етимологичен речник. Т. I А-З. С., 1971.

В и д о е с к и Б. Поречкиот говор. Скопје, 1950.

В и т а н о в а М. Говорът на с. Еникьой (Кръстополе), Ксантийско. С., 1986. Дисерт. труд.

Г р а м а т и к а на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. С., БАН, 1983.

Г р а м а т и к а на старобългарския език. С., БАН, 1991.

И в а н о в а – М и р ч е в а Д., Х а р а л а м п и е в Ив. История на българския език. В. Търново, 1999.

К о р у е в П. Село Габрово, Ксантийско. С., 1984.

К о с т о в а Т. Говорът на с. Смилян, Смолянско (ръкопис).

К о с т о в а Т., В и т а н о в а М. Особен тип бройни числителни имена в три села от рупския ареал. – Български език, 1992, кн. 5, 400-402.

М и р ч е в К. Неврокопският говор. – Годишник на СУ. Историко-филол. фак., 32, 1936, № 1.

П а ш о в П. По някои въпроси на българските и славянските числителни. – Известия на Института за български език, кн. XI, 1964, 113-124.

С у п р у н А. Е. Славянские числительные. Ставление числительных как особой части речи. Минск, 1969.

С у п р у н А. Е. Эволюция системы частей речи в славянских языках. Минск, 1988.

У в о д в изучаването на южнославянските езици. С., БАН, 1986.

Я н Я н. Старославянское наречие как член презложения. – *Slavia*, г. XXXVI, Praha, 1967. Sešit 1, 1-23.

R a m o v š F. Morfologija slovenskego jezika. Ljubljanaq 1952.